

SAMAR BONUNING BIR G‘AZALI LINGVOPOETIKASI

Mahbuba Tojiboeva
QDPI dotsenti, arabshunos,
Sadoqat Sotvoldieva
erkin tadqiqotchi
sotvoldiyevasadoqatxon@gmail.com

Annotatsiya Maqolada Huvaydoyi Chimyoniy shajarasidan chiqqan sohibidevon Samarbonuning hazrat Alisher Navoiyning bir g‘azaliga tazmin bo‘lgan “sanga” radifli g‘azalining lingvopoetikasi haqida mulohaza yuritilgan. Unda lingvopoetik unsurlarning matn fonetikasi, leksikasi hamda sintaksisida namoyon bo‘lishiga e‘tibor qaratilgan. Bular orqali g‘azal matnida badiiy tilning jozibadorligi, obrazlilik hamda ta’sirchanlikni yuzaga keltirishdagi imkoniyatlari yuzasidan fikr bildirilgan. Natija o‘laroq, Alisher Navoiyning asarlarining nafaqat mavzulari, balki tildan foydalanish mahorati ham keyingi avlod shoirlari uchun, hatto ayollar she’riyati uchun ham bir maktab vazifasini o‘taganligi xususida xulosalar havola etilgan.

Kalit so‘zlar An’ana, tazmin, lingvopoetika, badiiy til, g‘azal, radif, qofiya, tovush, metafora, antonim, sinonim, omonim, arabizm, intertekstuallik, allyuziya, musajja’lik, ellips.

ГАЗАЛЬ САМАР БОНУ ЛИНГВОПОЭТИКА

Аннотация В статье рассматривается лингвопоэтика лучистой газели «Санга» Сахидававана Самарбану, выходца из семьи Хувайдои Чимёни, основанной на газели хазрата Алишера Навои. Основное внимание уделяется проявлению лингвопоэтических элементов в фонетике, лексике и синтаксисе текста. Через них текст газели выражает мнение о привлекательности, образности и возможностях художественного языка в создании впечатляемости. В результате делаются выводы о том, что не только тематика произведений Алишера Навои, но и мастерство владения языком послужили школой для поэтов следующего поколения, даже для женской поэзии.

Ключевые слова Традиция, тазмин, лингвопоэтика, художественный язык, газель, радиф, рифма, звук, метафора, антоним, синоним, омоним, арабизм, интертекстуальность, аллюзия, муджаджи, многоточие.

A GHAZAL OF SAMAR BONU LINGUOPOETICS

Annotation The article discusses the linguopoetics of the radiative ghazal "sanga" by Sahibidevan Samarbanu, who came from the family of Huvaiddoi Chimyoni, based on a ghazal

of Hazrat Alisher Navoi. It focuses on the manifestation of linguopoetic elements in text phonetics, lexis and syntax. Through these, the ghazal text expresses an opinion on the attractiveness, imagery and the potential of the artistic language in creating impressiveness. As a result, conclusions are drawn that not only the themes of Alisher Navoi's works, but also the skill of using language served as a school for poets of the next generation, even for women's poetry.

Key words Tradition, tazmin, linguopoetics, artistic language, ghazal, radif, rhyme, sound, metaphor, antonym, synonym, homonym, Arabism, intertextuality, allusion, musjaji, ellipsis.

KIRISH

Alisher Navoiy yaratgan lirik va epik asarlar necha yuz yilkim, shoir-u nosirlarga bir ijod manbai bo‘lib kelmoqda. Uning she‘riyatiga muxammaslar bog‘lanishi, tatabbu‘lar qilinishi, ayrim bir timsollar, badiiy til vositalaridan ijodiy foydalanib kelinayotganligining sababi bu daho san‘atkor adabiy merosidagi tafakkur mevalari, timsollarning boqiyliqi, til vositalarining zargarona tanlanib, ta‘sir darajasining hamma zamonlarga mosligidandir. Kezi kelganda bir mulohazani aytib o‘tishni istardik: hazrat Alisher Navoiy she‘riyatiga teng keladigan she‘r, bizningcha, hali yaratilgan emas. Ayrim tadqiqotlarda muayyan bir shoir she‘riyatining mukammallik darajasiga baho berilganida, “navoiyona” deyilgani bilan, bu benazir shoir she‘riyatining “darajasida” deyilishiga istihola qilib turiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

O‘zbek she‘riyati tarixiga murojaat qilinsa, aksariyat taxmislar, tazminlar-u tatabbu‘lar Alisher Navoiy g‘azallariga bog‘langan. Bundan o‘zbek ayollar she‘riyatining vakillari ham chetda qolmagan. Hech bo‘lmaganda, Alisher Navoiy qo‘l urgan misralar, baytlar, timsollar, badiiy til vositalari ular she‘riyatiga bir bezak bo‘lib kirganligining o‘zi fikrlarimizga yaqqol dalil bo‘la oladi. Huvaydoyi Chimyoniy shajarasidan chiqqan sohibi devon shoir Samar Bonu adabiy merosida “senga” radifli bir g‘azal bor.²²⁰ [190] Bu Alisher Navoiyning “Ko‘rgali husningni zor-u muftalo bo‘ldim sango, Ne balolig‘ kun edikim, oshno bo‘ldim sango”²²¹[22] matla‘li g‘azaliga tazmin qilingan. Chunki Samar Bonu g‘azalning matla‘sining dastlabki misrasini Alisher Navoiydan olgan. To‘g‘ri, Samar Bonu misrasidagi bitta so‘zda – to‘liqsiz fe‘lning ishlatilishida farq mavjud: “Ne balolug‘ kun ekandur oshno bo‘ldum sanga”: Navoiyda “edikim”; Bonuda “ekandur”. Shuningdek, hajmida: Navoiyda 7 bayt, Bonuda 9 bayt. G‘azal kompozitsiyasiga tegishli qofiya, radif hamda vazn bir xil: Navoiy qofiyasida “o” tovushi raviy, muqayyad qofiya; Samar Bonuda ham shunday. Navoiy radifi inversiyali “bo‘ldum sanga” birikmasi. Bonuda ham xuddi shunday. Navoiy g‘azalining vazni ramali musammani mahzuf (foilotun foilotun foilotun foilun). Bonuda ham shunday.

²²⁰ Самар Бону ғазаллари. // Жалолов Т. Нафосат жилолари. – Т.: Адабиёт ва санъат нашр., 1974. – Б.181-221

²²¹ Навоий Алишер. Ғаройиб ус-сиғар. // Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 1-жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011.

Lingvopoetika lingvistika hamda poetikaning uyg‘unlashgan shaklini tekshiruvchi fan yo‘nalishi hisoblanar ekan, mazkur fan yo‘nalishi badiiy asarning so‘zlar (poetizmlar) vositasida yuzaga kelgan matnini ayni badiiy asar muallifining mahorati nuqtai nazaridan tekshiradi. SHu sababli lingvopoetikaning tekshirish ob‘ekti badiiy matn hisoblanadi. Buni lingvopoetikaga berilgan ta‘riflar ham to‘la tasdiqlaydi. Tilshunos A.A.Lipgart "lingvopoetika - bu filologiyaning bir bo‘limi bo‘lib, lingvopoetika masalalari doirasida badiiy matnda uslubiy markerlangan birliklar qo‘llanilishi, matnda ular estetik effekt berishga yo‘naltirilgan bo‘lishi hamda shu maqsadda badiiy matn mazmuniy strukturasida qo‘llanilishi",²²² degan ekan, uning lingvopoetika yo‘nalishi, birinchi galda, badiiy matn bilan ish ko‘radi, degan fikrlariga to‘la qo‘shilish mumkin. Bundan badiiy tilni tadqiq etishning asosiy ob‘ekti badiiy matn hisoblanadi, degan qarash mutlaqo to‘g‘ri ekanligini anglanadi. Lingvopoetikada so‘z yetakchilik qiladi. Uni matndan ajratib olingandagina qanday semantik xususiyat kasb etishi e‘tiborda tutiladi. Deylik, biror so‘z matndan tashqarida turar ekan, uni faqat denotativ ma‘nosi bilan qabul qilinadi. Qachonki matn ichiga kirsagina, o‘z ma‘nosida yoki baholash ma‘nolarida (konnotativ ma‘noda) namoyon bo‘ladi. So‘zlar uyushmasi gapni hosil qilsa, gaplar uyushmasi matnni yuzaga keltiradi. Demak, lingvopoetik tadqiqda so‘z e‘tiborda tutilsa ham, uni matndan ajratgan holda baholab bo‘lmaydi.

Badiiy asarlarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari aynan so‘z vositasi orqali ochib beriladi. Shu sababli ham so‘zning asar mazmunini aks ettirishdagi roli beqiyos. Bu bilan badiiy asarda qo‘llanayotgan lingvistik birlik poetizmlar darajasiga ko‘tarilib, matnda emotsionallikni yuzaga keltirishi shart. SHu ma‘noda yozuvchi badiiy asardagi voqelikni tasvirlar ekan, kitobxonning nozik tafakkuriga ta‘sir qiluvchi vositalarni izlab topadi; leksemalarni fonetik, leksik, morfologik va sintaktik shakllariga o‘zgartishlar kiritadi va bu orqali matnda rang-barang tasvirlar galareyasi paydo bo‘ladi va bular ishtirokida obraz yaratadi. Bunday ifodalanish ba‘zida normativ lingvistikaga zid qo‘yiladi, zidlanish lisoniy vositalar ko‘magida ifodalanganligi uchun shakl va ma‘nodagi rang-baranglik lingvopoetik vazifa bajaradi. Voqealarning badiiy tasvirida shunday vaziyatlar mavjud bo‘ladiki, ularni lisoniy shakllar bilan ifodalashning imkoniyati bo‘lmaydi. Bunga milliy urf-odatlar va milliy mentalitet yo‘l qo‘ymaydi. Shuning uchun ham biror predmet, narsa, hodisalar obrazli vositalar orqali ifodalanadi. Yozuvchi nazarda tutgan badiiy voqelikni ifodalash uchun lisoniy birliklar o‘rnida ekstralingvistik vositalar qo‘llaniladi. Bunday vaqtlarda nolisoniy va ekstralingvistik vositalardan ham foydalaniladi. SHuning uchun ham lisoniy vositalar tasviri qatorida boshqa vositalar ham o‘z ifodasini topadi, barcha poetik vositalar zimmasiga yozuvchi tomonidan badiiy-g‘oyaviy yuk yuklanadi.²²³ Bu esa uning badiiy mahorati hisoblanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Samar Bonuning biz nazarda tutayotgan g‘azalida lingvopoetikaning fonetik, leksik, morfologik va sintaktik vositalaridan birqanchasi ishtirok etgan. Masalan, “bo‘ldim” fe‘lida “i”

²²² Липгарт А.А. Основы лингвopoэтики. – М.: Наука, 1992. – Стр 32.

²²³ Тошхўжаева Ш. Эркин Аъзам лингвopoэтикаси. – Т.: Фан, 2015. – 43-44.

unlisining, “ekandur” fe’lida ham “i” unlisining, “o‘qidin” so‘zida “a” unlisining “i” bilan, “-ib” ravishdoshidagi “i” tovushining “u” bilan almashinuvi, “so‘rmading” so‘zidagi “a” unlisining, “nahlin” so‘zida o‘zakdagi “o” va oxirgi “i”ning (tushum kelishigining poetik varianti), “dodxo” so‘zida “h” undoshining tushirib qoldirishini, 7-baytda “savole” so‘zida “e” unlisining orttirilishini, garchi bular mumtoz she’riyat va eski adabiy tilga xos bo‘lsa ham, bugungi til nuqtayi nazaridan lingvopoetikaning fonetik vositasi sifatida qarash o‘rinli deb o‘ylaymiz. Yoki g‘azalning 8-baytining 2-misrasida “d” va “b” allitratsiyasining voqe‘ bo‘lishi ham xuddi shunday poetik jiloga sabab bo‘lmoqda: “Dardim to‘la, darmoni yo‘q, bir bedavo bo‘ldim sanga”.

Ayrim o‘rinlarda qo‘shimchalarning poetik shakllaridan foydalanish ham g‘azal tiliga ohor, foniga ohangdorlik bag‘ishlaydi; undagi ritm maromining bir tekisda bo‘lishini ta‘minlaydi. Mumtoz shoirlar she’riyatida, jumladan, ayollar she’riyatining vakili Samar Bonuda ham chiqish kelishigi qo‘shimchasi “din” shaklida, o‘tgan zamon –di qo‘shimchasi “du” ko‘rinishida, sifatdosh qo‘shimchasi –gan “-g‘on” va “mush” tarzida, nisbat shakli -il “-ul” holatida, -ib faol ravishdosh ko‘rsatkichi “-ub” bo‘lib, maqsad ravishdoshi qo‘shimchasi –gani “-g‘ali” shaklida kelib she’rning poetik ohangdorlik bilan ta‘minlaydi. Bonu g‘azalida bu qo‘shimchalar “o‘lub”, “kuyub”, “o‘qidin”, “o‘lmush”, “borg‘ali”, “so‘rg‘ali”, “yozg‘ali”, “ayrulg‘on” so‘zlarida uchraydi. G‘azalning 8-baytida “topmadim” so‘zining “topmam” tarzda qo‘llanishini ham poetizmga daxldor deb bilamiz.

G‘azalda lingvopoetikaga tegishli leksik vositalar talaygina. Lingvopoetikada metaforaning o‘rni alohida. Qalamkashlar metafora orqali timsol va obrazlilikning ta’sirchan ko‘rinishlarini hosil qiladilar. Samar Bonu g‘azalidagi 4-baytda

Ohim o‘qidin bir sharar tegsa raqibning ko‘ksiga

Vayron etar koshonani, bir dodxo bo‘ldim sango, - deyilar ekan, baytdagi “o‘q”, “sharar” (uchqun, alanga, olov), “koshona” so‘zlarini metaforaga yo‘yish mumkin; “o‘q” metaforasi ko‘chma ma’noda kishi oh tortgandagi holatga daxldor. Bunda ham yashirin o‘xshatish mavjud bo‘lib, oshiqning ohidan chiqqan sadolar misoli o‘q bo‘lib, raqib ko‘ksiga tegadi. Raqibning ko‘ksi (koshona metaforasi)ni yorib yuboradi. Shuningdek, 6-baytda

Qomatlaring nahlin ko‘rub, qon bog‘ladi dil g‘unchasi,

Guldek jamolingga qarab, bir xushnavo bo‘ldum sanga, - degan shoira “nahl” (nihol), “g‘uncha”, “xushnavo” metaforalarini ishlatadi. Ayni chog‘da, g‘azal baytlarida “misli gado”, “guldek jamoling” o‘xshatishlarini shoira mahorati qatorida sanash mumkin. Negaki, “nihol” so‘zi mumtoz she’riyatda aksar hollarda ma’shuqaning raso qomati tasvirida metafora bo‘ladi. Dilning “g‘unchasi” deyilganda esa ko‘ngil tushuniladi; “xushnavo” – bulbul. Ya’ni “dil g‘unchasi” birikuvi oldidan kelgan “qon bog‘ladi” etnonimi g‘unchaning qip-qizil qonni eslatuvchi xalq iborasi sifatida ko‘zga tashlanadi.

Samar Bonuning zikri borayotgan g‘azalida takrorlarga ham o‘rin berilgan. Jumladan, g‘azalning 1-, 2-, 4-, 5-,6- va 8-baytlarida ado, xokipo, dodho, muhtalo, xushnavo, bedavo

qofiyalaridan oldin hojib sifatida kelgan “bir” so‘zining qo‘llanilishi ham she‘rga fayz bag‘ishlagan.

G‘azalning ikkinchi baytining lisoniy mazmuni tubandagicha: Sen mening qoshimda (yonimda) bir dam turmading, sening visoling hajrida bemor bo‘lgan holimni so‘ramading, olding yuzingni pardaga, natijada, men oyoq ostidagi tuproqqa aylanib qoldim. Lingvopoetikada “allyuziya” degan usul mavjud. Unga ko‘ra ayrim antropoetonimlar tamsil (yoki talmeh) san’ati sifatida tilga olinar ekan, ana shu vositaning tagma’nosiga ishora qilish bilan obrazlilik hosil qilinadi. Yoki muallif ana shundagi tagma’noni muxtasar ishora bilan o‘quvchiga eslatadi. Bu allyuziyaning boshqacha ko‘rinishi. Samar Bonu baytda Alloh taolo bilan so‘zlashgan Muso (a.s.)ning Yaratgandan yuzini ko‘rsatishini iltimos qilganida, Alloh taolo qirq ming pardadan turib, Muso (a.s.)ga Tur tog‘iga qarashini buyuradi. Muso (a.s.) Tur tog‘iga qaraganida, tog‘ bir samum (sahroning tekis joyi)ga aylanib qoladi. “Olding yuzingni pardaga” birikmasida shunga ishora mavjud.

G‘azaldagi inversiyalar (bog‘lab ko‘ngulni(ng) rishtasin; qon bog‘ladi dil g‘unchasi; ko‘ngul tilaydi vaslini, topmam muhabbat aslini; to‘ysam ko‘rub diydorini), forsiy izofalar (chorayi tadbir; sohib sado, sohib qazo) lar, musajja’ qofiyalar (g‘azalning 2-, 7-, va 8-baytlri) ham she‘rga alohida ohor bag‘ishlagan.

XULOSA

Xullas, Samar Bonu mazkur tazmin g‘azalini hazrat Alisher Navoiyning zikr etilgan g‘azali darajasiga olib chiqishga harakat qilgan. Bular g‘azalda voqe’ bo‘lgan poetik mazmun va istifoda qilingan poetik vositalar fonida ko‘zga yaqqol tashlanadi. Ayni paytda lingvopoetik vositalar shoiraning shakllanib ulgurgan uslubini, nazokatga to‘yingan mahoratini ko‘rsatuvchi jihat sifatida ham baholanishini taqozo qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. –Т.: Чўлпон, 1992.
2. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири (таржима ва тафсир муаллифи Абдулазиз Мансур). – Т., 2004.
3. Самар Бону ғазаллари. // Жалолов Т. Нафосат жилолари. – Т.: Адабиёт ва санъат нашр., 1974.- Б.181-221
4. Навоий Алишер. Ғаройиб ус-сиғар. // Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 1-жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. –Б 22.
5. Липгарт А.А. Основы лингвопоэтики. – М.Наука, 1992. - Стр 32.
6. Тошхўжаева Ш. Эркин Аъзам лингвопоэтикаси.- Т.: Фан, 2015. – Б. 43-44.